

Κείμενο Παρέμβασης

**Κοινωνικό κεφάλαιο
και βιώσιμη ανάπτυξη**

Νικόλαος Αποστολόπουλος
Αναπληρωτής Καθηγητής,
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
anikos@uop.gr

Κοινωνικό κεφάλαιο και βιώσιμη ανάπτυξη

Νικόλαος Αποστολόπουλος

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΓΣΕΕ

Εμμ. Μπενάκη 71Α, 10681, Αθήνα

Τηλ. 210 3327710

E-mail: info@inegsee.gr

www.inegsee.gr

ISSN: 2623-4548

ISBN: 697-618-234-058-5

Copyright ©INE ΓΣΕΕ

Γλωσσική επιμέλεια – Διορθώσεις: Στέλλα Ζούπα

Οι απόψεις που διατυπώνονται στο παρόν κείμενο είναι του συγγραφέα και δεν εκφράζουν κατ' ανάγκη τις θέσεις της ΓΣΕΕ.

Απαγορεύεται η με οποιονδήποτε τρόπο ανατύπωση ή μετάφραση όλου ή μέρους του κειμένου χωρίς την άδεια του εκδότη. Επίσης, η αναδημοσίευση (όλου ή μέρους του) χωρίς αναφορά της πηγής.

1.

Εισαγωγή

Για πολλά χρόνια η ανάπτυξη στηριζόταν στον οικονομικό παράγοντα και αποτυπωνόταν με οικονομικούς δείκτες. Απουσίαζε μια ισορροπία μεταξύ οικονομικού, κοινωνικού αλλά και περιβαλλοντικού παράγοντα, ώστε να επιτυγχάνεται βιώσιμη ανάπτυξη. Αυτές οι πολιτικές δημιούργησαν ένα αδιέξοδο μοντέλο παραγωγής και κατανάλωσης, το οποίο ευθύνεται για την κλιματική αλλαγή και την υπερκατανάλωση φυσικών πόρων σε βαθμό που η φύση να μην μπορεί να τους αναπληρώσει. Αυτό το αδιέξοδο μοντέλο απαιτεί αλλαγή στην κατεύθυνση της βιώσιμης ανάπτυξης. Τις τελευταίες δεκαετίες ο στόχος της βιώσιμης ανάπτυξης έχει τεθεί σε προτεραιότητα στις ασκούμενες πολιτικές της ΕΕ και των κρατών-μελών της. Στον πυρήνα της αλλαγής του μοντέλου παραγωγής και κατανάλωσης βρίσκεται το κοινωνικό κεφάλαιο, αφού η εμπιστοσύνη και η αμοιβαιότητα, τα δίκτυα διασύνδεσης, οι δίαυλοι μεταφοράς γνώσης, καθώς και το σύστημα αξιών λειτουργούν αποτελεσματικά στη διαμόρφωση των πολιτικών και στη λήψη αποφάσεων. Το κοινωνικό κεφάλαιο αναγνωρίζεται ως βασικό κλειδί που οδηγεί στη βιώσιμη ανάπτυξη (Eriksson et al., 2021).

Το κοινωνικό κεφάλαιο ως πόρος στηρίζεται στη συλλογική δράση και αποδίδει αποτελέσματα σε οικονομική, κοινωνική και περιβαλλοντική κλίμακα. Εκφράζεται μέσα από μορφές κοινωνικής οργάνωσης και θεσμικής συμμετοχής συμβάλλοντας στην ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής. Ταυτόχρονα, η κοινωνική συνοχή που στηρίζεται στο κοινωνικό κεφάλαιο μπορεί να λειτουργήσει ως παράγοντας περιορισμού της αλόγιστης εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων.

Η πορεία προς τη βιώσιμη ανάπτυξη δεν είναι ανέφελη. Εξελίσσεται διαρκώς εν μέσω αντικρουόμενων συμφερόντων. Για την επίτευξή της, εκτός από την πολιτική βούληση για αλλαγή αναπτυξιακού μοντέλου, απαιτούνται επίσης κεφάλαια, μεταρρυθμίσεις, αλλαγή νοοτροπιών στην παραγωγή και στην κατανάλωση, τα οποία δημιουργούν συγκρούσεις στις ομάδες συμφερόντων. Αυτές οι συγκρούσεις, που άλλοτε αναπτύσσονται συγκαλυμμένα και άλλοτε εκδηλώνονται με δημόσιες ρήξεις, διαταράσσουν και τη δυναμική των σχέσεων του κοινωνικού κεφαλαίου με τη βιώσιμη ανάπτυξη. Ταυτόχρονα, αναδεικνύουν τον σημαντικό ρόλο του κοινωνικού κεφαλαίου ως μοχλού αλλαγής του υπάρχοντος αδιέξοδου συστήματος παραγωγής και κατανάλωσης (Αποστολόπουλος, 2024).

Στο τραπέζι του δημόσιου διαλόγου, μετά και την ενεργειακή κρίση που προέκυψε από τους πολέμους στην Ουκρανία και στη Μέση Ανατολή, τίθενται και πάλι ζητήματα που αποδείχθηκε σε πρακτικό επίπεδο ότι δεν είναι αυτονόητα, όπως θεωρούσε μεγάλο τμήμα της κοινωνίας διεθνώς. Πέντε τέτοια ερωτήματα θέτει και το παρόν Κείμενο Παρέμβασης για το κοινωνικό κεφάλαιο και τη βιώσιμη ανάπτυξη.

➤ Θέλουμε πραγματικά να αλλάξουμε το υπάρχον μοντέλο παραγωγής και κατανάλωσης και να δημιουργήσουμε ένα νέο βιώσιμο σύστημα αξιοποιώντας και τη δυναμική του κοινωνικού κεφαλαίου;

➤ Είμαστε διατεθειμένοι να σηκώσουμε το κόστος με βάση τις δυνατότητες του καθενός, αλλά και τον αρνητικό αντίκτυπο που έχει επιφέρει ο καθένας μας στο περιβάλλον διαμορφώνοντας ένα σύστημα που να ισχυροποιεί την εμπιστοσύνη και την αμοιαιότητα, τη συλλογική δράση, τα δίκτυα διασύνδεσης, τους διαύλους μεταφοράς γνώσης και τους θεσμούς;

➤ Μπορούμε να ισχυροποιήσουμε τις μορφές κοινωνικής οργάνωσης, τη θεσμική συμμετοχή και την κοινωνική συνοχή;

➤ Είμαστε διατεθειμένοι να αναγνωρίσουμε και να στηρίξουμε το κοινωνικό κεφάλαιο για να «ξεκλειδώσουμε» τη δυναμική της βιώσιμης ανάπτυξης;

➤ Έχουμε τη βούληση σε τοπικό, περιφερειακό, εθνικό και διεθνές επίπεδο να διαμορφώσουμε πολιτικές για την αλλαγή του μοντέλου παραγωγής και κατανάλωσης, να ισχυροποιήσουμε τα θεσμικά πλαίσια, να δώσουμε τα απαραίτητα χρηματοδοτικά εργαλεία για τη βιώσιμη ανάπτυξη αξιοποιώντας ταυτόχρονα το κοινωνικό κεφάλαιο που διαθέτει η χώρα μας;

Τα διλήμματα που τίθενται είναι αδυσώπητα και διόλου αυτονόητα, καθώς μπορεί όλοι να συμφωνούν ως προς την αναγκαιότητα της βιώσιμης ανάπτυξης, ωστόσο κράτη και ομάδες συμφερόντων της προσδίδουν διαφορετικό περιεχόμενο.

2.

Θεωρητική προσέγγιση

Το παρόν Κείμενο Παρέμβασης για το κοινωνικό κεφάλαιο και τη βιώσιμη ανάπτυξη στηρίχτηκε στη θεωρία του κοινωνικού κεφαλαίου, όπως αυτή διαμορφώθηκε από τους Bourdieu (1986), Coleman (1988) και Putnam (Putnam et al., 1993), καθώς και στις απόψεις των Fukuyama (1995), Burt (1992), Lin (2002) και Portes (1998). Επίσης, στηρίχτηκε στις θεωρητικές προσεγγίσεις για τη βιώσιμη ανάπτυξη (Barrier, 2017· Thompson, 2010· Shepherd, 1998· Murdoch, 1993).

Η θεωρία του κοινωνικού κεφαλαίου εξετάζει πώς τα κοινωνικά δίκτυα, η εμπιστοσύνη και η αμοιβαιότητα, το σύστημα αξιών, οι αντιλήψεις, οι κανόνες, οι νόρμες και η συλλογική δράση μετατρέπονται σε παραγωγικούς πόρους μέσα από τρεις πυλώνες:

Το **Bonding Social Capital**, το οποίο αφορά τη διαμόρφωση των σχέσεων μέσα στην οικογένεια, στους συγγενείς, στο φιλικό περιβάλλον και στην τοπική κοινότητα.

Το **Bridging Social Capital**, το οποίο αφορά τις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ διαφορετικών ομάδων.

Το **Linking Social Capital**, το οποίο αφορά τις σχέσεις που αναπτύσσουν τα άτομα με ομάδες ανθρώπων που κατέχουν θέσεις εξουσίας και με θεσμικούς φορείς, όπως το κράτος, οι θεσμοί της ΕΕ και το τραπεζικό σύστημα.

Να σημειωθεί ότι με βάση την παραπάνω θεωρητική προσέγγιση έχουν αποτυπωθεί τρεις διαστάσεις του κοινωνικού κεφαλαίου.

1

Η δομική διάσταση (structural dimension) του κοινωνικού κεφαλαίου, η οποία αφορά τα δίκτυα επικοινωνίας και τις κοινωνικές διασυνδέσεις ανάμεσα στα μέλη των φορέων ή των οργανισμών (Nahapiet & Ghoshal, 1998).

2

Η σχεσιακή διάσταση (relational dimension) του κοινωνικού κεφαλαίου, η οποία αφορά το πλέγμα των σχέσεων που αναπτύσσονται στη βάση της εμπιστοσύνης, της αμοιβαιότητας, της αλληλεγγύης και της τήρησης των υποχρεώσεων ή των δεσμεύσεων (Gooderham, 2007).

3

Η γνωστική διάσταση (cognitive dimension) του κοινωνικού κεφαλαίου, η οποία αφορά το σύστημα αξιών και αντιλήψεων μεταξύ των μελών των φορέων ή των επιχειρήσεων στη βάση της κοινωνικής αλληλεγγύης και των κοινών στόχων και επιδιώξεων (Leana & Van Buren, 1999· Nahapiet & Ghoshal, 1998).

Στους πυρήνες του κοινωνικού κεφαλαίου και της βιώσιμης ανάπτυξης διαμορφώνονται κοινά στοιχεία που δημιουργούν αλληλοσυνδέσεις. Τέτοια στοιχεία είναι η εμπιστοσύνη, η κοινωνική συνοχή, η αμοιβαιότητα και τα κοινωνικά δίκτυα (Eriksson et al., 2021· Pretty & Ward, 2001). Αυτά τα στοιχεία διαμορφώνουν το πλαίσιο της κοινωνικής βιωσιμότητας (Yoo & Lee, 2016· Woodcraft, 2012). Το πλαίσιο της βιωσιμότητας έχει οικοδομηθεί πάνω στην αλληλεπίδραση των παραγόντων της οικονομικής βιωσιμότητας, της κοινωνικής συνοχής και της περιβαλλοντικής προστασίας (Purvis et al., 2019· Barbier, 1987). Οι αρχές της βιώσιμης ανάπτυξης καθορίζονται από την ευθύνη απέναντι στις μελλοντικές γενιές, από τη δίκαιη κατανομή των πόρων και από την αλληλένδετη διαμόρφωση της σχέσης οικονομικών, κοινωνικών και περιβαλλοντικών δραστηριοτήτων.

3.

**Το κοινωνικό κεφάλαιο
στην ΕΕ**

Το κοινωνικό κεφάλαιο στην ΕΕ δεν οριοθετείται με νομικούς όρους, ωστόσο ενσωματώνεται στις πολιτικές της που σχετίζονται με την κοινωνική συνοχή, την κοινωνική οικονομία και τη δημοκρατική συμμετοχή των πολιτών στις αποφάσεις της. Η ΕΕ αναγνωρίζει το κοινωνικό κεφάλαιο ως σημαντικό παράγοντα για τη δημοκρατική σταθερότητα, την κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη και την περιβαλλοντική προστασία. Επίσης, το αξιοποιεί για να βελτιώνει και να μεγιστοποιεί τα οφέλη στην οικονομική απόδοση μέσω συνεργασιών για την αξιοποίηση των ευρωπαϊκών πόρων και τη συμμετοχή της κοινωνίας των πολιτών στη λήψη των αποφάσεών της. Ωστόσο, στα κράτη-μέλη της ΕΕ παρουσιάζονται σημαντικές διαφοροποιήσεις όσον αφορά την εμπιστοσύνη στους θεσμούς, τη συμμετοχή των πολιτών στα κοινά, τη διευκόλυνση της συλλογικής δράσης και τις πράξεις αλληλεγγύης και αμοιβαιότητας. Για παράδειγμα, στις χώρες της Σκανδιναβίας οι δείκτες αποτυπώνουν υψηλά επίπεδα εμπιστοσύνης στους θεσμούς σε αντίθεση με τις βαλκανικές χώρες.

Μέσα από την «εταιρική σχέση» στις πολιτικές συνοχής η ΕΕ έχει θεσπίσει ως προτεραιότητα τη συνεργασία των δημόσιων αρχών με τους κοινωνικούς εταίρους καθώς και την κοινωνία των πολιτών. Επίσης, μέσα από τον θεσμό της Ευρωπαϊκής Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής ενισχύει τη συμμετοχή, τον διάλογο και τη διαβούλευση. Η ΕΕ επενδύει στο κοινωνικό κεφάλαιο και στο ανθρώπινο δυναμικό της και μέσα από τα χρηματοδοτικά εργαλεία και προγράμματα που διαθέτει, όπως, για παράδειγμα, το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο.

4.

**Το πλαίσιο στήριξης της ΕΕ
για τη βιώσιμη ανάπτυξη**

Για την ΕΕ η βιώσιμη ανάπτυξη είναι ένας κορυφαίος μακροχρόνιος στόχος της, που έχει αποτυπωθεί στη Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση (άρθρο 3, παράγραφος 3). Με βάση τη δέσμευσή της για την επίτευξη των στόχων της βιώσιμης ανάπτυξης των Ηνωμένων Εθνών, έχει διαμορφώσει συγκεκριμένες πολιτικές στρατηγικές και πρωτοβουλίες. Πολλές από τις πολιτικές αυτές έχουν αποτυπωθεί στην Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία, στο σχέδιο για την κυκλική οικονομία, στο πρόγραμμα δράσης για το περιβάλλον, στο σχέδιο για την πολιτική συνοχή και στο σχέδιο για τα κοινωνικά δικαιώματα. Οι πολιτικές της ΕΕ για τη βιώσιμη ανάπτυξη στηρίζονται στον οικονομικό, κοινωνικό και περιβαλλοντικό πυλώνα και απαιτούν από τα κράτη-μέλη της να προωθούν την αειφόρο ανάπτυξη και ταυτόχρονα να εξασφαλίζουν ότι οι εμπορικές πολιτικές που ασκούν συμβάλλουν στην προώθηση των στόχων της βιώσιμης ανάπτυξης.

Το θεσμικό πλαίσιο της ΕΕ επεκτείνεται και στον ιδιωτικό τομέα μέσα από τη διαμόρφωση ενός κανονιστικού πλαισίου που έχει θεσπίσει για τις επιχειρήσεις. Το κανονιστικό πλαίσιο Corporate Sustainability Reporting Directive δεσμεύει τις μεγάλες εταιρείες να δημοσιοποιούν μέσω εκθέσεων τις κανονιστικές και περιβαλλοντικές τους δράσεις. Το κανονιστικό πλαίσιο EU Taxonomy ταξινομεί τις οικονομικές δραστηριότητες που θεωρούνται περιβαλλοντικά βιώσιμες ώστε οι επενδυτές να κατευθύνουν τις επενδύσεις τους στην πράσινη μετάβαση.

Εικόνα 1

Σχέδιο αποτύπωσης της επίτευξης των στόχων της βιώσιμης ανάπτυξης των Ηνωμένων Εθνών από πλευράς ΕΕ

Πηγή: Eurostat (2025)

Σημείωση: Τα δεδομένα αναφέρονται στις περιόδους 2018-2023 και 2019-2024.

5.

**Το κοινωνικό κεφάλαιο
στην Ελλάδα**

Το κοινωνικό κεφάλαιο μετριέται, αξιολογείται και συγκρίνεται στη βάση τριών στοιχείων: της κοινωνικής εμπιστοσύνης, της θεσμικής εμπιστοσύνης και της συμμετοχής σε κοινωνικά δίκτυα.

Με βάση τα στοιχεία αυτά το κοινωνικό κεφάλαιο στην Ελλάδα παρουσιάζει την εξής εικόνα:

i. Διαπροσωπική και γενικευμένη κοινωνική εμπιστοσύνη

Η διεθνής βιβλιογραφία διακρίνει δύο πτυχές κοινωνικής εμπιστοσύνης. Τη διαπροσωπική εμπιστοσύνη με αναφορά στο σύστημα εμπιστοσύνης που αναπτύσσεται στην οικογένεια, στους συγγενείς και στους φίλους. Τη γενικευμένη κοινωνική εμπιστοσύνη με αναφορά στα μέλη της ευρύτερης κοινότητας με την πεποίθηση ότι αυτά λειτουργούν στις σχέσεις τους με έντιμη και προβλέψιμη συμπεριφορά. Ωστόσο, η ψηφιακή τεχνολογία και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης αναδιαμορφώνουν τη διαπροσωπική και γενικευμένη εμπιστοσύνη. Η εμπιστοσύνη είναι το κλειδί που οδηγεί το άτομο από τον ατομικισμό στις συλλογικές δράσεις. Μετατρέπει την ατομική ευθύνη σε συλλογική δράση.

Η Ελλάδα έχει αναπτυγμένη τη διαπροσωπική εμπιστοσύνη και παρουσιάζει αδυναμία στη γενικευμένη κοινωνική εμπιστοσύνη. Αυτό σημαίνει ότι οι σχέσεις εμπιστοσύνης στο επίπεδο της οικογένειας, των συγγενών, των φίλων και της κλειστής τοπικής κοινωνίας είναι ισχυρή και εξασφαλίζει στα άτομα ένα δίκτυο ασφαλείας. Ωστόσο, αυτή η σχέση συχνά εγκλωβίζει τα άτομα στην εσωστρέφεια. Αντίθετα, η γενικευμένη εμπιστοσύνη καθώς και η θεσμική εμπιστοσύνη είναι αδύναμες, γεγονός που δεν βοηθάει την ανάπτυξη συλλογικοτήτων ούτε στην υλοποίηση μεταρρυθμίσεων. Οι σκανδιναβικές χώρες μαζί με την Ολλανδία έχουν αναπτυγμένο το γενικευμένο κοινωνικό κεφάλαιο. Παρουσιάζουν υψηλού επιπέδου εμπιστοσύνη στους συμπολίτες τους, στους θεσμούς και στις συλλογικότητες. Έχουν αναπτύξει έντονα τον εθελοντισμό και παρουσιάζουν χαμηλή διαφθορά.

ii. Θεσμική εμπιστοσύνη

Η Ελλάδα διαθέτει από τα πιο προηγμένα νομοθετικά, κανονιστικά και διοικητικά πλαίσια, τα οποία, ωστόσο, στο πεδίο εφαρμογής δεν αποδίδουν τα αναμενόμενα. Είναι ένα διαχρονικό πρόβλημα που έχει τις ρίζες του στο πώς σχεδιάζονται, εφαρμόζονται και ελέγχονται οι δραστηριότητες. Το μεγαλύτερο πρόβλημα είναι η ελλειμματική θεσμική εμπιστοσύνη από πλευράς πολιτών. Πρόκειται για δομικό έλλειμμα. Το κοινωνικό κεφάλαιο αποδίδει όταν οι πολίτες θεωρούν έγκυρους, αξιόπιστους και αποτελεσματικούς τους κρατικούς και πολιτικούς θεσμούς. Με βάση την Παγκόσμια Έρευνα Αξιών – WVS (2025) αλλά και τα δεδομένα της Public Issue (2025), η θεσμική εμπιστοσύνη στην Ελλάδα δέχεται συνεχώς πιέσεις οι οποίες δημιουργούν ένα προβληματικό και στρεβλό πλαίσιο με επιπτώσεις στην

κοινωνία, στην οικονομία και στο περιβάλλον. Όλες οι έρευνες της τελευταίας δεκαετίας δείχνουν ότι ορισμένοι θεσμοί, όπως ο ελληνικός στρατός, έχουν μεγάλη αποδοχή (το 2025 η αποδοχή του στρατού έφτασε στο 64%), ενώ η δικαιοσύνη σημειώνει συνεχώς υποχώρηση. Το 2025 μόλις το 24% εμπιστεύεται τη δικαιοσύνη. Παρ' όλα αυτά, το μεγαλύτερο θεσμικό έλλειμμα αποτυπώνεται στα πολιτικά κόμματα και στα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Αυτή η μείωση της θεσμικής πίστης είναι συνδεδεμένη στη συνείδηση των πολιτών με την αδιαφάνεια, τη διαφθορά, τις γραφειοκρατικές αυθαιρεσίες καθώς και την απουσία λογοδοσίας και αξιόπιστων ελέγχων.

iii. Συμμετοχή σε κοινωνικά και εθελοντικά δίκτυα

Το κοινωνικό κεφάλαιο, το οποίο στον πυρήνα του είναι συνδεδεμένο με τα κοινωνικά και εθελοντικά δίκτυα, προσδιορίζει τον βαθμό της κοινωνικής συνοχής και τον βαθμό της δυναμικής των κοινωνικών εταίρων και της κοινωνίας των πολιτών στην Ελλάδα. Όμως, η Ελλάδα δεν συγκαταλέγεται στις χώρες που διαθέτουν μεγάλα και ισχυρά ποσοστά τυπικού εθελοντισμού. Αυτό πηγάζει από τη μειωμένη θεσμική πίστη που δημιουργεί έλλειμμα εμπιστοσύνης. Την περίοδο της οικονομικής κρίσης του 2009 παρατηρήθηκε στην Ελλάδα αύξηση των κοινωνικών εθελοντικών δικτύων από πλευράς πολιτών στη βάση της αλληλεγγύης και της αλληλοστήριξης (Kalogeraki, 2018· Clarke, 2016). Το κοινωνικό κεφάλαιο ενεργοποιήθηκε στην κατεύθυνση της κοινωνικής σύνδεσης και της κοινωνικής προσφοράς.

Να σημειωθεί ότι τα εθελοντικά δίκτυα δεν λειτουργούν μόνο στη βάση της αλληλεγγύης, αλλά προωθούν και το αξιακό σύστημα που στηρίζεται στην κοινωνική δικαιοσύνη και στην κοινωνική συνοχή. Το εισοδηματικό επίπεδο και ο διαθέσιμος ελεύθερος χρόνος επηρεάζουν τη συμμετοχή στον τυπικό εθελοντισμό (Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών & Humanity Greece, 2025). Οι Έλληνες προτιμούν τον άτυπο εθελοντισμό συμμετέχοντας κυρίως σε συλλογικότητες γειτονιάς και στα ψηφιακά δίκτυα. Η προαναφερθείσα έρευνα (Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών & Humanity Greece, 2025) έδειξε ότι οι γυναίκες στην Ελλάδα έχουν μεγαλύτερα ποσοστά συμμετοχής στις κοινωνικές και περιβαλλοντικές οργανώσεις από τους άνδρες λόγω εντονότερης κοινωνικής ευαισθητοποίησης.

6.

**Το πλαίσιο στήριξης
της βιώσιμης ανάπτυξης
στην Ελλάδα**

Το θεσμικό πλαίσιο της Ελλάδας για τη βιώσιμη ανάπτυξη στηρίζεται σε έναν συνδυασμό ευρωπαϊκών οδηγιών και εθνικών νόμων και κανονισμών. Η Ελλάδα, λόγω της συμμετοχής της στη ΕΕ, είναι υποχρεωμένη να εφαρμόζει το ευρωπαϊκό πλαίσιο που διαμορφώνεται από τον ευρωπαϊκό κλιματικό νόμο, την Οδηγία Corporate Sustainability Reporting Directive (CSRD) καθώς και το EU Taxonomy.

Το ελληνικό πλαίσιο βιώσιμης ανάπτυξης στηρίζεται:

στον κλιματικό νόμο 4836/2022, ο οποίος προβλέπει την κλιματική ουδετερότητα μέχρι το 2050, τη μείωση των εκπομπών αερίου του θερμοκηπίου στο 55% μέχρι το 2030 και στο 80% μέχρι το 2040, τη διακοπή λειτουργίας των λιγνιτικών μονάδων παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας, τη σταδιακή κατάργηση των καυστήρων πετρελαίου με ταυτόχρονη προώθηση των οχημάτων με μηδενικές εκπομπές αερίων.

στον νόμο 4819/2021 για την κυκλική οικονομία και τα απόβλητα, που προβλέπει μια σειρά διατάξεις για την προώθηση της κυκλικής οικονομίας, την προστασία του περιβάλλοντος και τη διαχείριση των αποβλήτων.

στον νόμο 4951/2022 για τις Ανανεώσιμες Πηγές Ενέργειας (ΑΠΕ), ο οποίος θέτει το πλαίσιο της αδειοδότησης των ΑΠΕ, της σύνδεσης των ΑΠΕ με το εθνικό δίκτυο, καθώς και το πλαίσιο για την αποθήκευση ενέργειας μέσα από μεγάλα συστήματα μπαταριών αποθήκευσης.

7.

**Σύνδεση κοινωνικού κεφαλαίου
με τη βιώσιμη ανάπτυξη**

Η σύνδεση του κοινωνικού κεφαλαίου με τη βιώσιμη ανάπτυξη είναι μια πολυπαραγοντική σχέση αλληλεπίδρασης, που διαμορφώνεται μέσα από τη θεσμική εμπιστοσύνη, τα τοπικά δίκτυα, τους φορείς κοινωνικής οικονομίας, την εκπαίδευση και την καλλιέργεια δεξιοτήτων, τις τεχνολογίες, τις κοινωνικοοικονομικές διαφοροποιήσεις και την περιβαλλοντική διακυβέρνηση.

i. Θεσμική εμπιστοσύνη

Η διαμόρφωση κλίματος εμπιστοσύνης απέναντι στους θεσμούς μετατρέπει το κοινωνικό κεφάλαιο σε δύναμη στήριξης της βιώσιμης ανάπτυξης μεταβάλλοντας το αδιέξοδο σημερινό μοντέλο παραγωγής και κατανάλωσης. Η εμπιστοσύνη στους θεσμούς μειώνει το κόστος συναλλαγών και τις γραφειοκρατικές διαδικασίες και απελευθερώνει πόρους για φιλοπεριβαλλοντικές επενδύσεις. Μειώνει τα έξοδα ελέγχου και τις δικαστικές διαμάχες και διασφαλίζει τη δίκαιη κατανομή πόρων. Ενισχύει την κοινωνική αλληλεγγύη, αμβλύνει τις κοινωνικές ανισότητες, αυξάνει τη συμμετοχή των πολιτών στα κοινά και αντιμετωπίζει φαινόμενα διαφθοράς που υπονομεύουν τη βιώσιμη ανάπτυξη. Συντελεί στην παραγωγή πολιτικών που απευθύνονται και ενισχύουν τις πραγματικές ανάγκες της κοινωνίας. Ενισχύει τη συμμετοχική δημοκρατία και συντελεί στη σταθεροποίηση του πολιτικού και του κοινωνικοοικονομικού περιβάλλοντος της χώρας.

ii. Τοπικά δίκτυα

Ο συνδετικός κρίκος που ενώνει το κοινωνικό κεφάλαιο με τη βιώσιμη ανάπτυξη δημιουργεί δυνάμεις οι οποίες μετατρέπουν τις κοινωνικές σχέσεις σε μοχλό ανάπτυξης που ισορροπεί κοινωνικούς, οικονομικούς και περιβαλλοντικούς παράγοντες των διαφόρων περιοχών της χώρας. Αυτές οι δυνάμεις συντελούν στη ροή του κοινωνικού κεφαλαίου μέσα από το κλίμα εμπιστοσύνης, τους κανόνες της αμοιβαιότητας και της συνεργασίας, ώστε οι τοπικές κοινότητες να ενισχύουν την ανθεκτικότητά τους και ταυτόχρονα να διαχειρίζονται με δίκαιο και αποτελεσματικό τρόπο τους πόρους. Τα τοπικά δίκτυα έχουν τη δυνατότητα να μετατρέπουν το κοινωνικό κεφάλαιο σε βιώσιμη ανάπτυξη. Να μειώνουν τη γραφειοκρατία και τις νομικές διασφαλίσεις και να συντελούν σε ισχυρές τοπικές συμφωνίες. Να ενθαρρύνουν τους πολίτες να στηρίζουν τις τοπικές αγορές, καθώς και τις παραγωγικές δυνάμεις. Να ενισχύουν μέσω της συλλογικής δράσης την προστασία του περιβάλλοντος και να προωθούν τις πολιτικές της κυκλικής οικονομίας. Να συντελούν στις συνεργασίες διάχυσης των τεχνολογιών για βιώσιμες πρακτικές στη δράση των επιχειρήσεων και των πολιτών.

iii. Φορείς κοινωνικής οικονομίας

Οι φορείς της κοινωνικής οικονομίας είναι άμεσα συνδεδεμένοι με τη βιώσιμη ανάπτυξη, αφού μπορούν να μετατρέψουν την εμπιστοσύνη και τη δικτύωση του κοινωνικού κεφαλαίου σε δύναμη στήριξης της βιώσιμης ανάπτυξης. Οι φορείς της κοινωνικής οικονομίας συντελούν στην κοινωνική ενσωμάτωση, στη μείωση των ανισοτήτων, στην ενίσχυση των τοπικών κοινοτήτων. Ταυτόχρονα συντελούν στην τοπική ανθεκτικότητα, στην κοινωνική καινοτομία, στην υπεύθυνη παραγωγή και κατανάλωση, καθώς και στην κυκλική οικονομία. Συντελούν στην κοινωνική ένταξη, στην επανεπένδυση των κερδών, στη δημιουργία θέσεων εργασίας, στη δίκαιη διαχείριση και κατανομή των πόρων, στη δημοκρατική λήψη αποφάσεων και στην τοπική βιώσιμη ανάπτυξη (Αποστολόπουλος κ.ά, 2019).

iv. Εκπαίδευση και καλλιέργεια δεξιοτήτων

Μέσω της εκπαίδευσης σφυρηλατείται η διαμόρφωση της εμπιστοσύνης, η συνεργασία, η αλληλοβοήθεια, η αλληλοστήριξη, η ανάπτυξη γνώσεων και δεξιοτήτων και η ανάπτυξη δικτύων. Στοιχεία δηλαδή που βρίσκονται στον πυρήνα του κοινωνικού κεφαλαίου και της βιώσιμης ανάπτυξης. Η εκπαίδευση και η ανάπτυξη δεξιοτήτων δημιουργούν ισχυρό κοινωνικό κεφάλαιο, το οποίο οδηγεί στη βιώσιμη ανάπτυξη. Η σχολική κοινότητα συντελεί καθοριστικά στην κοινωνικοποίηση των νέων ανθρώπων, στη διαμόρφωση σχέσεων συνεργασίας μεταξύ της εκπαιδευτικής κοινότητας, των μαθητών και των γονέων και κηδεμόνων. Προσφέρει ίσες ευκαιρίες στους νέους ανθρώπους και συντελεί σε ευρύτερες συνεργασίες μέσα από εκπαιδευτικές πρωτοβουλίες και δράσεις. Είναι καθοριστικός παράγοντας στην ευαισθητοποίηση του μαθητικού και φοιτητικού πληθυσμού στα περιβαλλοντικά θέματα. Διαμορφώνει οικολογικές συνειδήσεις και βοηθάει στην κατανόηση σύνθετων προβλημάτων, όπως είναι η κλιματική αλλαγή και η αλόγιστη χρήση φυσικών πόρων. Η εκπαίδευση δεν μεταφέρει μόνο γνώσεις, αλλά διαμορφώνει κοινωνικές ικανότητες που μεγεθύνουν το κοινωνικό κεφάλαιο.

v. Τεχνολογίες

Η φιλοπεριβαλλοντική τεχνολογία δεν συμβάλει μόνο στην προστασία του περιβάλλοντος αλλά και στην αλλαγή του μοντέλου παραγωγής. Είναι μηχανισμός δύναμης απαραίτητος για την κοινωνική συνοχή και τη βιώσιμη ανάπτυξη. Διευκολύνει τις περιβαλλοντικές δράσεις μέσα από τη δικτύωση των πολιτών και διαχέει βιώσιμες πρακτικές. Μειώνει τους αποκλεισμούς δίνοντας πρόσβαση στη γνώση και στην πληροφόρηση. Μέσα από τις έξυπνες εφαρμογές της συντελεί στη σωστή διαχείριση των πόρων καθώς και στη στήριξη της οικονομίας του διαμοιρασμού (Αποστολόπουλος & Αποστολόπουλος, 2024). Εντούτοις, το φαινόμενο του ψηφιακού χάσματος είναι υπαρκτό, αφού οι ηλικιωμένοι καθώς και οι ομάδες χαμηλού εισοδήματος συχνά μένουν εκτός δικτύων. Αλλά και η υπερβολική έκθεση στα δίκτυα μειώνει την κοινωνική εμπιστοσύνη. Επίσης, το φαινόμενο των fake news δημιουργεί παραπληροφόρηση και πόλωση, στοιχεία που υπονομεύουν την κοινωνική συνοχή.

vi. Άμβλυνση κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων

Η σύνδεση του κοινωνικού κεφαλαίου με τη βιώσιμη ανάπτυξη δημιουργεί δυνατότητες για την αντιμετώπιση του φαινομένου των κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων. Για να υπάρξει βιώσιμη ανάπτυξη, απαιτείται κοινωνική δικαιοσύνη και περιβαλλοντική προστασία σε συνδυασμό με την οικονομική αποδοτικότητα. Το κοινωνικό κεφάλαιο σε αυτό το σκηνικό είναι δύναμη διευκόλυνσης για την οικοδόμηση της βιώσιμης ανάπτυξης. Ωστόσο, οι κοινωνικοοικονομικές ανισότητες επηρεάζουν το κοινωνικό κεφάλαιο, αφού οι αποκλίσεις μεγεθύνουν τη διάβρωση του στοιχείου της εμπιστοσύνης, αφήνουν στο περιθώριο τις ευάλωτες ομάδες του πληθυσμού, δημιουργούν πλούτο μόνο για λίγους, ενώ το σύστημα μειώνει τις συνεργασίες και διευρύνει τις αδικίες.

vii. Περιβαλλοντική διακυβέρνηση

Η περιβαλλοντική διακυβέρνηση δεν σχετίζεται με κυβερνητικές αποφάσεις, αλλά με το πόσο δημοκρατικά συνεργάζονται το κράτος, η αγορά, οι κοινωνικοί εταίροι και η κοινωνία των πολιτών. Όταν υπάρχει υψηλό κοινωνικό κεφάλαιο, δημιουργούνται ισχυρά ρεύματα ενεργού συμμετοχής των πολιτών στα κοινά, γεγονός που διαμορφώνει αποτελεσματική διακυβέρνηση με στόχο τη βιώσιμη ανάπτυξη. Το κοινωνικό κεφάλαιο λειτουργεί συνδεδετικά, ώστε να επιτυγχάνεται αποτελεσματική βελτίωση των φυσικών πόρων μέσα από βέλτιστες πρακτικές, να ενεργοποιούνται τοπικές κοινωνικές δυνάμεις και εθελοντικά κινήματα και να ενισχύεται η διαφάνεια και η λογοδοσία.

8.

Προτάσεις πολιτικής

Με βάση τα παραπάνω, η πρόταση διαλόγου περιλαμβάνει οκτώ προτάσεις πολιτικής με συγκεκριμένο σκεπτικό.

1

Το κοινωνικό κεφάλαιο είναι βασικός παράγοντας στη στήριξη της βιώσιμης ανάπτυξης και της αλλαγής του σημερινού αδιέξοδου συστήματος παραγωγής και κατανάλωσης, το οποίο κατασπαταλά φυσικούς πόρους και ευθύνεται για το φαινόμενο της κλιματικής αλλαγής. Ωστόσο, η βιώσιμη ανάπτυξη βρίσκεται στην «κλίνη του Προκρούστη», αφού η αλλαγή του μοντέλου –αναγκαιότητα στην οποία όλοι θεωρητικά συμφωνούν– απαιτεί κεφάλαια, αλλαγές στη λειτουργία των επιχειρήσεων, αλλαγή νοοτροπιών και μεταρρυθμίσεις, γεγονός που δημιουργεί συγκρούσεις συμφερόντων. Κράτη και ομάδες συμφερόντων επιθυμούν κάποιοι άλλοι να επωμιστούν το κόστος της βιώσιμης ανάπτυξης και της αντιμετώπισης της κλιματικής κρίσης. Το παράδοξο είναι ότι συχνά δυσανασχετούν εκείνοι που έχουν μεγαλύτερη ευθύνη για τα σημερινά αδιέξοδα. Όμως, αυτή η μάχη δεν πρέπει να χαθεί για τις δυνάμεις που πιστεύουν και στηρίζουν τη βιώσιμη ανάπτυξη. Η ευθύνη της ΕΕ και των κρατών-μελών προκειμένου να κερδηθεί αυτή η αναμέτρηση είναι μεγάλη, γι' αυτό και πρέπει να ενισχυθούν περαιτέρω οι πολιτικές στήριξης τόσο του κοινωνικού κεφαλαίου όσο και της βιώσιμης ανάπτυξης. Ταυτόχρονα, οι κοινωνικοί εταίροι και η κοινωνία των πολιτών χρειάζεται να διαδραματίσουν αναβαθμισμένο ρόλο ενισχύοντας τη δημοκρατική διακυβέρνηση και τις παρεμβατικές δυνάμεις τους.

2

Η έλλειψη εμπιστοσύνης απέναντι στους θεσμούς, ιδιαίτερα στη δικαιοσύνη, στα πολιτικά κόμματα και στα μέσα ενημέρωσης πρέπει να αντιμετωπιστεί με ευθύνη του κράτους. Η έλλειψη εμπιστοσύνης δημιουργεί, μεταξύ άλλων, έλλειμμα και στο κοινωνικό κεφάλαιο. Για να αντιστραφεί αυτή η κατάσταση, απαιτούνται, σε πρακτικό επίπεδο, πολιτικές ενίσχυσης της θεσμικής εμπιστοσύνης και της διαφάνειας. Στο πλαίσιο αυτό, απαιτείται η κατοχύρωση διαδικασιών που διασφαλίζουν την ανεξαρτησία της δικαιοσύνης, ώστε η επιλογή της ηγεσίας της να μην εξαρτάται από την εκάστοτε κυβέρνηση. Παράλληλα, χρειάζεται να θεσμοθετηθούν υποχρεωτικές ψηφιακές δημόσιες διαβουλεύσεις για κάθε σημαντικό αναπτυξιακό έργο και να δημιουργηθούν Παρατηρητήρια Βιωσιμότητας σε κάθε δήμο με τη συμμετοχή των τοπικών κοινωνικών εταίρων και της κοινωνίας των πολιτών. Η επιτάχυνση της ψηφιοποίησης των δημόσιων υπηρεσιών μπορεί να περιορίσει σημαντικά τη γραφειοκρατία, να μειώσει τις ευκαιρίες για διαφθορά και να βελτιώσει την ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών. Τέλος, η απλοποίηση και η κωδικοποίηση του νομοθετικού πλαισίου είναι αναγκαίες προκειμένου να περιοριστεί η πολυνομία και η ερμηνευτική ασάφεια και να διασφαλιστεί η ομοιόμορφη εφαρμογή των νόμων από τη δημόσια διοίκηση.

3

Να ενισχυθούν οι φορείς της κοινωνικής οικονομίας, γιατί αυτοί συντελούν στη σύνδεση του κοινωνικού κεφαλαίου με τη βιώσιμη ανάπτυξη. Αυτή η ενίσχυση μπορεί να περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, φορολογικά κίνητρα, χαμηλότοκους δανεισμούς για πράσινες δράσεις και επενδύσεις καθώς και δημιουργία δικτύων που θα συνδέουν τον παραγωγό με τον καταναλωτή στην κατεύθυνση της μείωσης του περιβαλλοντικού αποτυπώματος.

4

Η ενίσχυση των τοπικών κοινοτήτων, σε συνδυασμό με την αύξηση της συμμετοχικότητας, δημιουργεί προωθητικές δυνάμεις στήριξης της βιώσιμης ανάπτυξης. Στην κατεύθυνση αυτή θα βοηθούσαν πολιτικές στήριξης των κοινοτικών κόμβων με στόχο την καλύτερη εξυπηρέτηση της τοπικής κοινωνίας και την ενίσχυση του κοινωνικού κεφαλαίου και της βιώσιμης ανάπτυξης. Μέσα από τους κοινοτικούς κόμβους δημιουργούνται δεσμοί που συνδέουν διαφορετικές ηλικίες, μειώνεται η απομόνωση των ατόμων, οικοδομείται κλίμα εμπιστοσύνης και αλληλοστήριξης και ενθαρρύνεται ο εθελοντισμός. Επίσης, οι κοινοτικοί κόμβοι υποστηρίζουν την κοινωνική βιωσιμότητα, την τοπική οικονομία και σφυρηλατούν την περιβαλλοντική συνείδηση. Ταυτόχρονα, η συγκέντρωση πολλών δημοτικών υπηρεσιών στους κοινοτικούς κόμβους μειώνει και το ενεργειακό αποτύπωμα. Στην κατεύθυνση της ενίσχυσης του κοινωνικού κεφαλαίου και της βιώσιμης ανάπτυξης συντελούν και οι πολιτικές στήριξης των ενεργειακών κοινοτήτων, καθώς και διάφορων άλλων συνεταιριστικών δομών που δραστηριοποιούνται στις ΑΠΕ.

5

Η βιώσιμη ανάπτυξη και η ενίσχυση του κοινωνικού κεφαλαίου απαιτεί πρώτιστα αλλαγή νοοτροπίας, η οποία πρέπει να καλλιεργείται ήδη από την παιδική ηλικία. Συνεπώς, η εκπαίδευση έχει καθοριστικό ρόλο, ώστε να οικοδομείται κουλτούρα συνεργασιών από μικρές ηλικίες. Στην κατεύθυνση αυτή πρέπει να ενισχυθεί το εκπαιδευτικό σύστημα, ώστε να διαμορφώσει εργαστήρια για την κυκλική οικονομία και να ενισχύσει τον εθελοντισμό στα σχολεία. Να στηριχθούν τα διαγενεακά δίκτυα, ώστε να αυξηθεί η ανταλλαγή γνώσεων ανάμεσα στις γενιές με στόχο τη διαφύλαξη της πολιτιστικής και της περιβαλλοντικής κληρονομιάς. Να επιβραβεύονται οι εθελοντικές πρωτοβουλίες και δράσεις για το περιβάλλον. Να ενσωματωθούν στα προγράμματα σπουδών όλων των βαθμίδων εκπαίδευσης τα θέματα περιβάλλοντος όχι στη λογική της παροχής περιβαλλοντικής ενημέρωσης αλλά της καλλιέργειας οικολογικής συνείδησης.

6

Η βιώσιμη ανάπτυξη απαιτεί συμμετοχή και συλλογικές δράσεις. Οι κοινωνικοί εταίροι και η κοινωνία των πολιτών είναι παράγοντες που συντελούν στην περιβαλλοντική διακυβέρνηση, γι' αυτό και ο ρόλος τους θα πρέπει να ενισχύεται, ώστε να είναι ουσιαστικός και παραγωγικός. Ταυτόχρονα, οι ασκούμενες πολιτικές θα πρέπει να ενισχύουν τη συμμετοχή των πολιτών στον σχεδιασμό και στη συνετή διαχείριση των πόρων. Στην κατεύθυνση αυτή θα πρέπει να θεσμοθετηθούν και να στηριχθούν οι τοπικές συμφωνίες που στοχεύουν στην προστασία του περιβάλλοντος και να δίνονται κίνητρα για συλλογικές δράσεις.

7

Οι ανισότητες δημιουργούν διάβρωση του κοινωνικού κεφαλαίου και συνιστούν εμπόδιο για τη βιώσιμη ανάπτυξη. Στην Ελλάδα, που βίωσε τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης του 2009, της υγειονομικής κρίσης με την πανδημία COVID-19 και την ενεργειακή κρίση με τους πολέμους στην Ουκρανία και στη Μέση Ανατολή, έχουν διευρυνθεί οι κοινωνικές ανισότητες με επιπτώσεις στην κοινωνική συνοχή. Απαιτούνται πολιτικές που να παρέχουν δυνατότητες πρόσβασης σε όλους τους πολίτες στα συστήματα υγείας και παιδείας. Επίσης, είναι αναγκαίο να ενισχυθεί το κράτος πρόνοιας. Είναι απαραίτητες οι πολιτικές στήριξης των ευάλωτων κοινωνικών ομάδων και των μεταναστών.

8

Αν η πρόοδος του κοινωνικού κεφαλαίου δεν αποτυπώνεται συνεχώς, δεν μπορούν να αποδώσουν ούτε οι παρεμβάσεις ενίσχυσης ούτε οι σχεδιασμοί. Αν δεν παρακολουθείται η πορεία της βιώσιμης ανάπτυξης, τότε θα υπάρξουν παρεκκλίσεις στη στόχευση, εκπτώσεις στις δράσεις και αποκλίσεις στα χρονοδιαγράμματα. Απαιτούνται συνεχείς μετρήσεις στους δείκτες εμπιστοσύνης, στους δείκτες συμμετοχής και στους δείκτες βιωσιμότητας.

9.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Αποστολόπουλος, Ν. (2024). *Βιώσιμη ανάπτυξη, κοινωνία και ομάδες συμφερόντων: Συγκρούσεις – συνθέσεις – συμβιβασμοί – συγκλίσεις*. Gutenberg.
- Αποστολόπουλος, Ν., & Αποστολόπουλος, Σ. (2024). *Ευρωπαϊκές πολιτικές αειφορίας στην ύπαιθρο*. Δίσιγμα.
- Αποστολόπουλος, Ν., Δερμάτης, Ζ. & Λιαργκόβας, Π. (2019). *Κοινωνική οικονομία και κοινωνική επιχειρηματικότητα: Η ευρωπαϊκή και η ελληνική εμπειρία*. Πατάκης.
- Barbier, E. B. (1987). The concept of sustainable economic development. *Environmental Conservation*, 14(2), 101-110.
- Barrier, E. B. (2017). The concept of sustainable economic development. In *The economics of sustainability* (pp. 87-96). Routledge.
- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In J. Richardson (Ed.), *Handbook of theory and research for the sociology of education*. Greenwood Publishing Group.
- Burt, R. S. (1992). *Structural holes: The social structure of competition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Clarke, J. (2016). Solidarity and survival: A multidisciplinary exploration of volunteering during the Greek crisis. In *Austerity and the third sector in Greece* (pp. 67-84). Routledge.
- Coleman, J. S. (1988). Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*, 94, S95-S120.
- Eriksson, M., Santosa, A., Zetterberg, L., Kawachi, I., & Ng, N. (2021). Social capital and sustainable social development – How are changes in neighbourhood social capital associated with neighbourhood sociodemographic and socioeconomic characteristics?, *Sustainability*, 13(23), 13161.
- Eurostat. (2025). *Sustainable development in the European Union – Monitoring report on progress towards the SDGs in an EU context – 2025 edition*.
- Fukuyama, F. (1995). *Trust: The social virtues and the creation of prosperity*. Free Press.
- Gooderham, P. N. (2007). Enhancing knowledge transfer in multinational corporations: A dynamic capabilities driven model. *Knowledge Management Research & Practice*, 5(1), 34-43.
- Kalogeraki, S. (2018). Experiences of the economic crisis: Volunteering in social solidarity networks during the recession in Greece. In *Citizens and the crisis: Experiences, perceptions, and responses to the Great Recession in Europe* (pp. 165-186). Springer International Publishing.
- Leana, C. R., & Van Buren, H. J. (1999). Organizational social capital and employment practices. *Academy of Management Review*, 24(3), 538-555.
- Lin, N. (2002). *Social capital: A theory of social structure and action* (vol. 19). Cambridge University Press.
- Murdoch, J. (1993). Sustainable rural development: Towards a research agenda. *Geoforum*, 24(3), 225-241.
- Nahapiet, J., & Ghoshal, S. (1998). Social capital, intellectual capital, and the organizational advantage. *Academy of Management Review*, 23(2), 242-266.
- Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών & Humanity Greece. (2025). Έρευνα για τον Εθελοντισμό στην Ελλάδα. Παράγοντες υποκίνησης και αποθάρρυνσης της εθελοντικής δράσης. Διαθέσιμο στο: <https://bit.ly/4wbe2kH>
- Παγκόσμια Έρευνα Αξιών – WVS (2025). Κοινωνικό κεφάλαιο, αξίες και θεσμική εμπιστοσύνη στην Ελλάδα. Διαθέσιμο στο: https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2026/04/WVS-2025_VERSION_31.03.26.pdf
- Portes, A. (1998). Social capital: Its origins and applications in modern sociology. *Annual Review of Sociology*, 24(1), 1-24.

- Pretty, J., & Ward, H. (2001). Social capital and the environment. *World Development*, 29(2), 209-227.
- Public Issue (2025). Δείκτες θεσμικής εμπιστοσύνης και αξιοπιστίας στην Ελλάδα (2024-2025), Έκθεση αποτελεσμάτων. Διαθέσιμο στο: <https://www.publicissue.gr/institutions-2025/>
- Purvis, B., Mao, Y., & Robinson, D. (2019). Three pillars of sustainability: In search of conceptual origins. *Sustainability Science*, 14(3), 681-695.
- Putnam, R. D., Leonardi, R., & Nanetti, R. (1993). *Making democracy work: Civic traditions in modern Italy*. Princeton University Press.
- Shepherd, A. (1998). *Sustainable rural development*. Bloomsbury Publishing.
- Thompson, P. B. (2010). *The agrarian vision: Sustainability and environmental ethics*. University Press of Kentucky.
- Woodcraft, S. (2012). Social sustainability and new communities: Moving from concept to practice in the UK. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 68, 29-42.
- Yoo, C., & Lee, S. (2016). Neighborhood built environments affecting social capital and social sustainability in Seoul, Korea. *Sustainability*, 8(12), 1346.

